

А. Харченко, асп.

Опис снів як вербалізація "несвідомого" в текстовій структурі "Журналу" Т. Шевченка

Щоденник Т. Шевченка неодноразово ставав об'єктом лінгвістичних досліджень з погляду жанрової гетерогенності тексту, автокомунікації, сублімації творчого життя. Найперше літературознавців цікавлять такі питання: чому щоденник вівся російською мовою? чи розраховував автор на його публічність? що стимулювало саму ідею щоденника? Відповіді на ці запитання пропонуються у статтях та дисертаційному дослідженні Нелі Момот, статтях Тетяни Космеди "Щоденник" Т. Г. Шевченка як особливий тип автокомунікації", Валерія Шевчука "Журнал" Тараса Шевченка як художній твір", монографії російського літературознавця О. Г. Єгорова "Дневники русских писателей XIX века" (2002). Наше дослідження має на меті показати композиційно- та текстоорганізуючу роль опису сновидінь як вербальної проєкції

"індивідуального несвідомого" в щоденнику Т. Шевченка, а також з'ясувати символізм снів та їхній безпосередній зв'язок із дійсністю.

Образ автора – центральний образ будь-якого щоденника, і він ні в якому разі не ідентичний із образом автора у белетристиці хоча б із тієї причини, що "автор у щоденнику одночасно являється і суб'єктом, і об'єктом оповіді, причому обидві ці функції він реалізує одночасно" [1, 7]. У "Журналі" Шевченка образ автора допомагають витворити сновидіння, які є не тільки проявом "індивідуального несвідомого", а й своєрідним сакральним текстом, що вимагає "іншотексту", тобто вербального тлумачення неусвідомлених думок. На думку О. Г. Єгорова, "усіх авторів письменницьких щоденників об'єднують спільні питання, які вони ставлять перед собою: хто я? де я? звідки я прийшов? що я бачу? і куди відійду? ці запитання включають в себе своєрідну філософію мемуарної творчості, надзадачу мемуариста" [1, 6]. У "Журналі" Шевченка відповіді на ці запитання головним чином пропонуються у описі снів. Отже, сновидіння і їх тлумачення у щоденнику репрезентують ще й філософію мемуаристики. Якщо ж дивитись на щоденник як сублімацію творчості, то сні були для ув'язненого митця набагато приємнішими, ніж злободенна, нестерпна дійсність, стаючи благодатним сюжетним матеріалом, провокацією подальшого розвитку оповіді, спробою "розвіяти нестерпну нудьгу". Хоча "під розвіюванням нудьги, – на думку Н. Момот, – ховається важливіше завдання – вгамування спраги до писання. Справжнє завдання Щоденника – не записувати, а саме писати" [4, 21]. Таким чином, опис сновидень у щоденнику Т. Шевченка виконує п'ять важливих функцій:

функцію композиційної і сюжетної організації тексту;

функцію творення цілісного образу автора (через репрезентацію неусвідомлюваних прагнень думок, бажань);

функцію філософії мемуарної творчості;

функцію заміщення (сублімації) неприйнятливої дійсності;

функцію провокативного розвитку сюжету (сон – тлумачення, або текст – "іншотекст").

Роль наратора у описах сновидень і поза ними неідентичні. Н. Момот приходиться до висновку, що "Журнал" Шевченка – це приклад щоденника, де виразно виявлені всі ролі наратора: діяча, носія психологічного стану, хронікера, роль мовця" [4, 28]. І якраз у описах снів наратор виконує роль носія психологічного стану. Суб'єктивні переживання фактів духовного життя, самозаглиблення у внутрішній світ дають підстави назвати щоденник Т. Шевченка інтровертивним, хоча всі інші сторінки оповіді спроектовані на світ предметний, соціальний, екстравертивний. Тому, виходячи із цієї типології відносно об'єкта зображення (запропонованої О. Г. Єгоровим), "Журнал" належить до щоденників змішаного типу із "локальним, континуальним і психологічним хронотопами" [1, 6].

Описи снів – явище типове для щоденникового жанру. Але, як правило, ці сні виходять із фактів теперішнього. У щоденнику Т. Шевченка снам притаманний контрастний характер, його сні – це спогади попереднього досолдатського життя. У тексті проходить подвійна заміна часу: дійсне видається за небажаний сон, а сон – за бажану дійсність. Ми погоджуємося із О. Єгоровим в тому, що сні для Шевченка мали компенсаційний характер. "Вони підтримували психічну рівновагу і послаблювали силу негативних наслідків душевної травми періоду солдатчини" [1, 112]. Однак ми не можемо погодитися з тим, що ці сні не вимагають символічного тлумачення, тобто "іншотексту" ("це неусвідомлені образи, побудовані за аналогією до спогадів. В них немає нічого загадкового, незвичайного, фантастичного. Вони не потребують зусиль для свого тлумачення" [1, 112]). Адже сам Шевченко надає тлумаченню снів не меншого значення, а ніж опису самих снів. Іноді відгадку йому приходиться шукати у соннику сотника Чеганова ("Треба буде зайти до сотника Чеганова та подивитися в сонник, що воно віщує, коли наснитись "самовольная отлучка" [7, 46]). Наш погляд на сні у Шевченковому "Журналі" – це погляд на сакральний "текст в тексті", що вимагає зняття символічного коду. Одразу ж зазначимо, що не всі сновидіння мають символічний підтекст. У стосунку ж до снів символічних ми керуємось в основному такими двома положеннями З.Фрейда: "Уявлення про те, що образи сновидінь неосмислені і хаотичні, неправильне" і "те, з чого зіткане сновидіння не є "сміслом" сновидіння, він може бути зрозумілим тільки при аналізі" [6, 14].

Одним із найпоширеніших символів сновидінь у щоденнику є "*церква*" або "*монастир*". Запис від 29 липня 1857 р: "Наснилися мені Семен Артемовський з жінкою, буцім виходили вони після служби з церкви Покрови... Усе, що тільки дороге серцю, згуртувалося сим разом у моєму сновидінні" [7, 86]. Або ж: "Снилася церква святої Анни у Вільні, а в тій церкві молилася мила чорноброва Дуня Гусзивилла. Се, мабуть, з того, що читав "Королеву Варвару Рудзивилла" (запис від 5 вересня) [7, 111]. "Наснився мені Межигірський Спас, Дзвонкова Криниця, далі Видубицький монастир" (запис від 18 червня) [7, 20]. Знаменитий сонник Міллера так декодує символ "церква": "Церква, що ви побачили вві сні, свідчить про те, що Ви розчаруєтесь подіями, яких чекали з нетерпінням. Цей сон означає, крім того, що Ваші перспективи туманні, і Вам доведеться довго чекати змін на краще" [3, 344]. Як побачимо згодом, ці сні виявилися пророчими. А для того, щоб глибше зрозуміти підсвідомий імпульс сну, звернемося до ще одного важливого принципу Фрейда: "не можна аналізувати сновидіння, якщо невідомі асоціації того, хто бачив сон" [6, 14]. Асоціації Т. Шевченка в той час будувалися навколо таких словесних центрів як "воля", "чекання", "невідомість", "невизначеність". Чекання визволення стає домінантою всіх емоційних почувань поета, які на рівні "несвідомого" проектується у сні, а на рівні

свідомості – у розпачливі рядки щоденника: "Господи, чи настане коли день мого визволення? Чи прийдуть коли до мене такі райські дні, що я отсю сумну, але правдиву хроніку читатиму, як той брехливий сон, як вигадку, котрої ніколи й не було?" [7, 51]. Розчарування очікуваними подіями, і туманність перспектив, пророковані у соннику Міллера, незадовго стали сумною реальністю: довгі дні чекань, незрозуміла затримка у Нижньому Новгороді. Важливо зазначити, що символічне значення "церкви" у снах не співпадає із його символізмом в культурі України "за межами сну". Для свідомості української нації "церква" – "символ вічного Бога; спасіння, радості, любові, берегині усього прекрасного; духовного єднання; освіти й культури" [5, 236].

Умовно сновидіння щоденника можна поділити на три категорії: тривожні сновидіння (із символом "церква"), приємні сни-спогади, сновидіння "страху".

Сни-спогади торкаються насамперед щасливих моментів досолдатського життя Т. Шевченка. І хоча З. Фройд стверджує, що "явний зміст і прихований смисл сновидінь не співпадають" [6, 15], сни-спогади у "Журналі" не мають алегоричного, імпліцитного змісту. Дійові особи цих сновидінь – це найкращі друзі, про зустріч з якими щоденно мріє поет: Карл Брюллов, Михайло Щепкін, Пантелеймон Куліш, Семен Артемовський, Микола Костомаров, Василь Лазаревський. Тому і одразу знаходиться цим сном логічне пояснення: "Віднедавна почали снитися мені люди і речі, такі любі моєму серцю, яких я давно вже не бачу. Мабуть, се через те, що я тепер раз у раз про них думаю" [7, 47], або "Усе, що тільки дороге серцю, згуртувалося сим разом у моєму сновидінні" [7, 86]. Такі сни-спогади стають для напів-вільного, напів-увязненого Шевченка сублімацією небажаної дійсності, допомагаючи витіснити негатив солдатського життя. Тільки одного разу автор щоденника не може знайти своєму сну логічного пояснення, визнаючи непізнаність, незбагненність сфери "несвідомого", яку називає "капризами нашої природи моральної". Поету приснився небіжчик Аркадій Родзянко, поміщик, з яким Шевченко познайомився у липні 1845 року, тоді ж і намалював портрет його сина Гаврила. "Який же зв'язок між моїми вчорашніми журливими мріями і тим давно забутим мною чоловіком? Жодного логічного зв'язку, тільки каприз нашої природи моральної. І оракул сотника Чеганова ледве чи вияснить загадку подібних снів. Але про всяк випадок піду подивлюся в те дзеркало сокровених таємниць природи" [7, 54].

Особливу увагу в "Журналі" Т. Шевченка слід приділити "сновидінням страху". Ці сни в першу чергу пов'язані із сферою чужого, неприйнятливого, "іншого", це сни негативного модусу буття. Час і простір розгортання цих сновидінь – Орська фортеця із надокучливими допитами Дубельта. До цих снів поет закріплює епітети із від'ємною конотацією, називаючи їх "бридкими", "ганебними", "огидними": "Таке на

диво довге спання закінчилося бридким сновидінням. Нібито Дубельт із своїми помічниками (Попов і Дестрем) у своєму затишному кабінеті перед палаючим камином марно наverts мене на шлях істинний, погрожував тортурами, а на закінчення плюнув і назвав мене недолюдком. Ледве встиг він вимовити таке миле визначення, як з'явився в повному мундірі капітан Косарев і, мало не побивши, відчитав мене за те, що я запізнився на муштру. На тому і завершилося се ганебне сновидіння" (запис від 15 вересня) [7, 120]. Або запис від 3 вересня: "Їв, пив, спав. Наснилася Орська фортеця та корпусний ефрейтор Обручов. Я так налякався отсього паскудного ефрейтора, що з жаху прокинувся і довго не міг заспокоїтися через такий огидний сон" [7, 109]. Останній сон Шевченко бачить вже на пароплаві "Князь Пожарський", тобто після звільнення, тому його можна сприймати як звільнення, очищення психіки від страхів минулого. Адже теорія про "сновидіння страху" відноситься до психології неврозів. Тому "страх у сновидіннях – проблема страху, а не проблема сновидін" (З. Фрейд) [6, 303]. І тільки одного разу сон про Орську фортецю наповнений двома емоціями. Маємо яскравий приклад того, як агресія до пережитого обертається через сон у регресію, сприяючи вивільненню негативних емоцій. У першій фазі сну ця регресія виливається через українську пісню та вечорниці за участю Шевченка, Лазаревського та Левицького у стінах Орської фортеці. Чи не вперше зустрічаємо неспівмірність місця дії та персонажів сну, а також елементи карнавалізації, що представляють позитивний модус дійсності. Цю частину сну авор щоденника називає "солодким". Проте у другій частині сновидіння через символічний образ жаби домінують агресивні імпульси: "Морфей вдовольнив моє благня, тільки не зовсім. Він переніс мене до якогось східного міста, утиканого мінаретами, наче голками. На тісній вулиці того східного міста нібито зустрів я ренегата Миколу Еврестовича Писарева в зеленій чалмі і з довгою бородою. А безрукий Бібіков і поруч з ним Софія Гаврилівна Писарева сидять на балконі, вбрані теж по-турецькому... Та тут мені на обличчя скочила холодна жаба, і я прокинувся" [7, 73]. Символ "жаба" у культурі України наділений подвійною семантикою: це одночасно і "емблема розуму, розсудливості", і "символ хвалькуватості, завищеної самооцінки, скупості, засіб Божого покарання" [3, 84]. В українському фольклорі є чимало легенд, де жаба задушила свого сина, призвела до появи бороди в жінки, вп'ялася чоловікові в щок. У сні Шевченка "жаба" наділена виключно негативним символічним значенням, оскільки головними персонажами сну є "ренегат Писарев із своїм всемогутнім покровителем і зі своєю бездушною красунею жінкою" [7, 73]. Отже, "сновидіння страху" у щоденнику Шевченка не мають футуристичного забарвлення, це "сни-спогади", що допомагають поету вивільнити своє вольове начало.

Описи снів у "Журналі" стають також своєрідними актами автокомунікації, провокуючи незвичний діалог "Я – Я". Авторське "Я" у сні носить абсолютно інший наративний характер – інтенціональний, через що і сприймається поетом як голос оракула. Окрім снів тривоги наприкінці щоденника зустрічаємо ще один сон футуристичного дискурсу із головною героїнею акторкою Піуновою. Власне кількості таких снів теж символічна (три), хоча вони моносюжетні, із одним центральним

образом-символом жебрачки. Акторка театру Піунова принесла Шевченкові під час незрозумілого затримання у Нижньому Новгороді і любовне захоплення, і глибоке розчарування. Запис від 22 лютого: "Втретє бачу її вві сні і все жебрачкою. Се вже не внаслідок ролі Антуанети, а й сам не знаю, внаслідок чого. Сьогодні вона привиділася мені брудною, потворною, обідраною, напівголою, і все-таки в українській свитці, та вже не в білій, а в сірій, подертій і замашеній у грязюку. Плачучи, просила подати милостиню і вибачалася за свою нечемність з приводу "Фауста" Губера" [7, 189]. Сонник Міллера тлумачить образ жебрачки як несприятливий: "Побачити уві сні себе чи когось із своїх друзів в образі жебрака – поганй знак: попереду у Вас багато турбот і прикроців. Подавати жебракові милостиню – знак того, що обставини складатимуться для Вас препогано і час міняти своє життя" [3, 94]. Сон Шевченка справдився уже на другий день: "Сон справдився. Вертаючи з пошти, зайшов до Владимірова і почув, що моя кохана Піунова, не дїждавшись листа з Харкова, домовилась з тутешнім новим директором театру П. Мирцовим... Ось воно де, моральне убожество, а я боявся матеріального" [7, 189]. Наступного дня Шевченко дасть ще різкішу оцінку її вчинку: "Погань панна Піунова! Від нігтя до волосини – погань!" [7, 190]. Як бачимо, сон із символом жебрачки виявився віщим. Це останнє сновидіння у щоденнику поета. Але цим не вичерпуються перспективи сну як своєрідної форми представлення "реального / ірреального", "бажаного / небажаного". Тому символічно завершує "Журнал" поезія "Сон" ("На панщині пшеницю жала"), в якій через візію сну щасливе майбутнє протиставляється кріпацькій дійсності.

Отже, описи снів у щоденнику Т. Шевченка організують його як на рівні сюжетотворення, так і на рівні композиції. Сні дають змогу поетові вести автокомунікацію, реалізуючи діалог "Я – Я". Крім того, більшість снів виконують у тексті функцію прогнозування, через центральні образи-символи ("церква", "жаба", "жебрачка") ми інтуїтивно передбачаємо майбутній щоденниковий запис (або сюжет). Наратор у снах стає носієм психологічного стану, дозволяє заглянути у найсокровенніші закутки "несвідомого" (Фрейдівського "Воно"). Для літературознавців опис снів у щоденнику Шевченка – це своєрідні дзеркала калейдоскопу, через які незрозумілий хаос фігур майбутнього та пережитого минулого стає впорядкованим та зрозумілим ладом теперішнього.

1. *Егоров О.* Дневники русских писателей XIX века. – М., 2002;
2. *Космеда Т.* "Щоденник" Т. Г. Шевченка як особливий тип автокомунікації // Семантика мови і тексту. Зб. статей VIII міжнарод. наук. конференції. – Івано-Франківськ, 2003;
3. *Міллер Г.* Сонник: Тлумачення 10000 снів: Пер. з англ. – К., 2005;
4. *Момот Н.* Шевченків Щоденник: жанрова гетерогенність як стратегія тексту // Слово і час. – 2005. – № 3;
5. *Словник символів* культури України (за заг. ред. В. П. Коцура, О. Г. Потапенка, М. К. Дмитренка). – К., 2002.;
6. *Фрейд З.* Толкование сновидений. – К., 1991;
7. *Шевченко Т.* Щоденник / пер. з рос. О. Кониського; передм. та пер. віршів В. Шевчука. – К., 2003.